

Analysis and Examination of the Influence of Whitehead's Process Philosophy on Theological Transformation, Focusing on the Issue of "Becoming"

Mahdi Monazzah^{✉1} | Mohammad Mahdavi² | Mohammad Azimi³

1. Corresponding Author, Assistant Professor, Department of Islamic Theology, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: m.monazzah@tabrizu.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Islamic Theology, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: mo.mahdavi@tabrizu.ac.ir
3. Assistant Professor, Department of Islamic Theology, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: mo.azimi@tabrizu.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received 20 December 2024
Received in revised form 20 January 2025
Accepted 24 January 2025
Published online 21 March 2025

Keywords:

Becoming, Process, Process Philosophy, Whitehead, Process Theology.

ABSTRACT

Alfred North Whitehead's "process philosophy," a novel and influential perspective in contemporary philosophy, examines the organic and interconnected relationships between the various elements of existence and processes. This approach, stemming from philosophical and scientific insights, posits that reality is not understood as a static and fixed collection of entities, but rather as a dynamic and interwoven network of events and endless change. These continuous changes represent a perpetual transformation in the nature of being. In this context, the concept of "becoming" is depicted as the most fundamental principle in Whitehead's organismic thought. The importance of this is particularly evident in understanding the continuous changes in existence and the interactions between events and entities. Furthermore, the impact of these changes on theological viewpoints and human conceptions of God and the world in general is highly noteworthy. This research aims to utilize an analytical method to investigate the influence of process philosophy on the formation and development of "process theology." From the perspective of process theology, conceptions and viewpoints regarding God as a being undergoing "process" and transformation are clearly incompatible with the traditional approach that identifies God as a static and unchanging being. This contradiction can lead to significant consequences and transformations in contemporary religious thought and in our understanding of the relationship between humanity and God, and generally create new areas and serious challenges for traditional faith.

Cite this article: Monazzah, M., Mahdavi, M., & Azimi, M. (2025). Analysis and examination of the influence of Whitehead's Process Philosophy on theological transformation, focusing on the issue of "Becoming". *Journal of Philosophical Investigations*, 19 (50), 489-506. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2025.65101.3957>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

Process philosophy represents a paradigm shift from traditional metaphysics to a dynamic understanding of reality that prioritizes change and interconnectedness. This abstract examines the key components of process philosophy and its implications for process theology, demonstrating how these ideas redefine our perception of being, divinity, and the world.

Discussion

1. Process Philosophy and the Issue of "Becoming"

The concept of "process" is central to process philosophy, describing being as a flow of events, not a collection of static entities. This perspective emphasizes change and transformation, asserting that "becoming," not "being," constitutes the essence of all things. Whitehead's philosophy invites us to reconsider our understanding of the world, defining being as a network of interconnected experiences, each moment influenced by prior interactions. Thus, process philosophy examines the mechanisms and relationships through which change occurs, offering a dynamic and relational view of being. The main components of this philosophy are:

a) Inherent Transformation

Unlike classical metaphysics, which emphasizes fixed essences, Whitehead argues that the essence of each entity is influenced by its interaction with other entities and the changing environment. This challenging perspective defines identity as something fluid and evolving.

b) Process in the Being of the World

Process philosophy states that the nature of reality is characterized by dynamism and interconnectedness. The world is not a collection of static objects, but a system of interconnected processes in which all components influence one another. This dynamism shows that entities actively participate in a network of becoming, and their essence is shaped by their relationships with others.

c) Interdependence and Connection Between Events

Whitehead emphasizes the importance of the link between events. Each occurrence is influenced by and influences many other events, creating a network of dependencies that indicates a fundamental relationality in reality. This perspective promotes a conception of reality in which isolation is impossible, and everything is part of a collective and interdependent process of becoming.

2. The Influence of Whitehead's Process Philosophy on the Formation of Process Theology

Whitehead's process philosophy establishes a vital connection between the natural world and metaphysics. Within this framework, God is not a transcendent and immobile being, but an active participant in universal processes. This perspective reveals that God has a close connection to creation, influencing and being influenced by expanding reality. Thus, a new theology emerges where nature and spirituality are interconnected, promoting an image of divinity that is engaged and responsive, not distant and indifferent. The implications of process philosophy for theology are profound, particularly regarding the relationship between God and the world. In process

theology, God is conceived as a dynamic presence that actively interacts with and co-creates the world, rather than imposing an immutable will upon it. In this model, theology is not about a classically omnipotent being, but is better described as a persuader who encourages beauty, goodness, and creativity in the world. In this understanding, God acts within the processes of "becoming," establishing a dynamic relationship that rejects unidirectional dynamism. This perspective challenges traditional concepts such as God's omniscience and omnipotence, and emphasizes the avenues of freedom and agency in both God and the world.

Conclusion

This analysis demonstrates that Whitehead's process philosophy not only redefines our understanding of being but also has a significant impact on contemporary theology. By embracing the concept of "becoming," theologians can cultivate a perspective that intertwines the dynamic and relational nature of the world and God. This fusion of philosophy and theology offers a richer understanding of the interactions between God, humanity, and the cosmos, paving a way for a faith aligned with the complexities of modern existence. Ultimately, Whitehead's ideas call us to reconsider our spiritual beliefs in a world that is constantly evolving, reflecting the deep interconnectedness of all things.

تحلیل و بررسی تأثیر فلسفه پویشی و ایتهد در تحوّل الهیاتی با تمرکز بر مسأله «شدن»

مهدی منزّه^۱ | محمد مهدوی^۲ | محمد عظیمی^۳

۱. نویسنده مسئول، استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: m.monazzah@tabrizu.ac.ir

۲. دانشیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: mo.mahdavi@tabrizu.ac.ir

۳. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: mo.azimi@tabrizu.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۹/۳۰	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۱/۰۱	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۱۱/۰۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۱/۰۱	
کلیدواژه‌ها: الهیات پویشی، پویش، شدن، فلسفه پویشی، و ایتهد	<p>«فلسفه پویشی» و ایتهد به‌عنوان یک نگرش نوین و تأثیرگذار در حوزه فلسفه معاصر، به بررسی روابط اندام‌وار و پیوسته میان عناصر مختلف هستی و فرآیندها می‌پردازد. این رویکرد، که برخاسته از بینش‌های فلسفی و علمی است، معتقد است که واقعیت، به‌هیچ وجه به‌عنوان یک مجموعه ثابت و ایستا از موجودات قابل درک نیست، بلکه به‌عنوان شبکه‌ای درهم تنیده و پویا از رویدادها و تغییرات بی‌پایان درک می‌شود. این تغییرات مداوم نشان‌دهنده یک دگرگونی دائمی در طبیعت هستی است. در این راستا، مفهوم «شدن» به‌عنوان بنیادی‌ترین اصل در تفکر ارگانیسمی و ایتهد به تصویر کشیده می‌شود. اهمیت این موضوع به‌ویژه در فهم تغییرات پیوسته در هستی و تعاملات میان رویدادها و موجودات به وضوح قابل مشاهده است و همچنین تأثیر این تغییرات بر دیدگاه‌های الهیاتی و تصورات انسان از خداوند و جهان به‌طور کلی بسیار قابل تأمل است. پژوهش حاضر به دنبال آن است که با استفاده از روش تحلیلی، تأثیر فلسفه پویشی را در شکل‌گیری و گسترش الهیات پویشی مورد بررسی قرار دهد. از منظر الهیات پویشی، تصورات و دیدگاه‌های مربوط به خداوند به‌عنوان موجودی که در حال پویش و دگرگونی است، به وضوح با رویکرد سنتی که خدا را به‌عنوان موجودی ثابت و غیرقابل تغییر می‌شناسد، ناسازگار است. این تناقض می‌تواند تبعات و تحولات مهمی در اندیشه دینی معاصر و در فهم ما از روابط بین انسان و خداوند به همراه داشته باشد و به‌طور کلی، عرصه‌های جدید و چالش‌های جدی برای ایمان سنتی به وجود آورد.</p>

استناد: منزّه، مهدی، مهدوی، محمد و عظیمی، محمد. (۱۴۰۴). تحلیل و بررسی تأثیر فلسفه پویشی و ایتهد در تحوّل الهیاتی با تمرکز بر مسأله «شدن». پژوهش‌های فلسفی، ۱۹ (۵۰)، ۴۸۹-۵۰۶. <https://doi.org/10.22034/jpiut.2025.65101.3957>

مقدمه

انسان در آغاز تفکر فلسفی و رویارویی حسی با محیط پیرامون خود، به تمایز میان امور ثابت و متغیر پی برد و به دنبال آن چنین سؤالی مطرح شد که اصالت هستی با کدام است؟ پاسخ به این پرسش، زمینه‌ای برای شکل‌گیری نحله‌های مختلف فلسفی گردید که قائل به ثبات، تغییر و یا تلفیقی از هر دو در عالم شدند. از جمله شخصیت‌های مطرح جریان اول (ثبات) می‌توان به پارمیندس و زنون الیائی اشاره کرد. در رأس جریان دوم (تغییر) نیز هراکلیتوس قرار دارد که پدر فلسفه پویش در غرب شناخته می‌شود. اندیشه وی در دوره‌های بعد توسط متفکرانی همچون ارسطو در نظریه «قوه و فعل»، هگل در اصل «دیالکتیک»، مارکس در دیدگاه «ماتریالیسم دیالکتیک» ادامه‌دار شد. جریان سوم (ثبات و تغییر) نیز به افلاطون ختم می‌شود که به نظریه تغییر در عالم «سایه‌ها» و ثبات در عالم «مُثل» معتقد شد. در دوره معاصر نیز برخی از متفکران همچون «ساموئل الکساندر»، «هنری برگسون»، «جان دیوئی»، «ویلیام جیمز»^۱ و «لوئید مورگان»^۲ و ... را می‌توان نام برد که قائل به تغییر و تحول در هستی می‌باشند (کریگ، ۷/۱۹۹۸، ۷۱۱).

زمینه‌سازی چنین تفکرات تحولی باعث شد تا مابعدالطبیعه نوینی به نام جهان‌شناسی ارگانیستی به منصف ظهور برسد (شامحمدی، ۱۳۹۰، ۴). «آلفرد نورث وایتهد» نیز از جمله اندیشمندانی است که توانست جریان صیوروت و تحول را در نظام هستی پیاده کند. او با صورت‌بندی جدیدی که از مسأله «پویش»^۳ در قرن بیستم ارائه داد، توانست مکتب جدیدی به نام «فلسفه پویشی»^۴ تأسیس کند (نیکولز، ۱۳۷۴، ۱۶۵ و گالوی، ۱۳۷۴، ۲۱۷).

نظام فلسفی و متافیزیکی وایتهد را می‌توان ادامه دهنده فلسفه لایب نیتس^۵ و اسپینوزا دانست که بعدها در قرن نوزدهم توسط هگل، ابرادلی^۶ و ... پیگیری شد. او معتقد بود با تکیه بر آنتولوژی ارسطویی که بنابر آن، جهان در عمق وجودی خویش از نوعی ایستایی و ثبات برخوردار بوده و فاقد هرگونه ارزش و غایتی است (ماده‌گرایی علمی)^۷ نمی‌توان به واقعیت دست یافت زیرا امروزه با پیشرفت تحقیقات علمی که در زمینه‌هایی همچون نظریه اتم، نظریه موجی نور و کوانتوم و ... رخ داده است، سرانجام این فلسفه قشری و سطحی به پایان رسیده و چنین اندیشه‌ای قدرت درک و فهم جهانی را که از نوعی پویش درونی برخوردار است، نخواهد داشت و باید بدنبال اندیشه‌ای متناسب با کشفیات علمی و پژوهش‌های فلسفی جدید بود. او در تأسیس فلسفه پویشی، از بین متفکران هم‌عصر خویش وامدار نظریه «تطور خلاق»^۸ برگسون است و از ایشان تأثیر پذیرفته است. از نظر او در تاریخ فلسفه، این اتهام به برگسون نسبت داده می‌شد که تمایل داشت تا از مسأله «پویش» چشم‌پوشی کرده و جهان را بر حسب مقولات ثابت تحلیل کند، در

¹ Samuel Alexander

² Henri Louis Bergson

³ John Dewey

⁴ William James

⁵ Lloyd Morgan

⁶ Alfred North Whitehead (1861-1947)

⁷ Process

⁸ Process Philosophy : این نام از عنوان کتاب معروف وایتهد به نام پویش و واقعیت (Process and Reality) اخذ شده است.

⁹ Leibenz

¹ Spinoza 0

¹ Hegel 1

¹ Bradly 2

¹ Scientific Materialism 3

¹ Creative Evolution 4

حالی که از نظر وی نسبت دادن چنین اتهامی به او نارواست (دهباشی، ۱۳۸۶، ۱۳۷ و ۱۳۸). در دوره‌های بعد چنین نگرش فلسفی باعث شد تا در حوزه الهیات علی‌الخصوص درباره خدا و نقش او در جهان، تحولاتی به وجود آید. این تغییرات که باعث شکل‌گیری «الهیات پویشی»^۱ شد توسط اندیشمندانی همچون «چارلز هارتشورن»^۲ و «دیوید ری گریفین»^۳ و «جان کاب»^۴ و ... به تفصیل ادامه پیدا کرد. تحقیق حاضر با استفاده از روش تحلیلی و به صورت کتابخانه‌ای به دنبال نشان دادن چنین تغییراتی است.

۱. فلسفه پویشی و مسأله «شدن»

بنابر دیدگاه برخی از فلاسفه، فلسفه پویشی که به آن «هستی‌شناسی شدن»^۵ و «متافیزیک پویشی»^۶ نیز اطلاق می‌شود، نزدیکی معناداری با فلسفه قاره‌ای دارد (رک. بلاتر، ۱۴۰۳) و در عین حال، عده‌ای دیگر جایگاه آن را در فلسفه معاصر، بین دو قطب فلسفی تحلیل‌زبانی و قاره‌ای می‌دانند (زالتا، ۲۰۱۲، مدخل «فلسفه پویشی»).^۷ آنچه در این میان حائز اهمیت است، عبارت است از اینکه چنین مکتب فلسفی، «شدن» را به عنوان یکی از مؤلفه‌های اساسی جهان واقع مورد تأکید قرار می‌دهد؛ بر این اساس، در ادامه ابتدا به بررسی مسأله پویش و فلسفه پویشی پرداخته خواهد شد و سپس ارتباط آن با الهیات پویشی مورد تحلیل قرار می‌گیرد.

۱-۱. مفهوم‌شناسی «پویش»

واژه «پویش» از نظر لغوی به معنای «پیشرفت، گذر زمان، حرکت به جلو و ...» می‌باشد و در وجه فلسفی آن که «شدن» به جای «بودن» طرح می‌شود مراد از آن، شکل‌گیری واقعیت از طریق فرآیند خلاقانه است به نحوی که جهان، کلیتی پویا از رویدادها دانسته می‌شود (سیمپسون، ۱۲/۱۹۹۱، ۵۴۵ و ۵۴۶). این واژه در تعابیر دیگری همچون «شدن»، «فرآیند»، «نیپایندگی» و «صبرورت»^۸ نیز استعمال می‌شود. این مفهوم در فلسفه پویشی، جایگاهی برجسته دارد، چرا که اعتقاد به پویش یا ثبات از سوی هر متفکری، تأثیری شگرف بر شکل‌گیری متافیزیک وی می‌گذارد، به گونه‌ای که آلفرد نورت وایتهد با تکیه بر این اصل بنیادین، درصدد ارائه یک شبکه متافیزیکی است که در تمامی زمینه‌های حیات، از جمله زیبایی‌شناسی، زیست‌شناسی، اقتصاد، سیاست، روانشناسی و حتی ارتباط میان مذاهب مختلف جهان و الهیات کاربرد داشته باشد (دهباشی، ۱۳۸۶، ۱۴۰ و ۱۵۲) و بدین ترتیب، قابلیت کاربرد بر تمامی جنبه‌های حقیقت، از خود خداوند تا مظاهر طبیعی را دارا باشد (باربور، ۱۳۸۹، ۱۶۲).

در حقیقت این تفکر که تحت تأثیر اندیشه دینی و علمی شکل گرفته و با تکیه بر نظریات کوانتومی جدید، همچون یک ارگانیزم پویا و خلاق به عالم می‌نگرد، در معنای عام خود دلالت بر همه جهان‌بینی‌هایی دارد که معتقدند «شدن» نسبت به وجود لایتغیر^۹ و ثابت، بنیادی‌تر است (کریگ، ۷/۱۹۹۸، ۷۱۲). بنابر دیدگاه فوق، درک وجود طبیعی بر اساس فرآیندها خواهد بود نه اشیاء، یعنی

¹ Process Theology

² Charles Hartshorne چارلز هارتشورن را می‌توان یکی از مهمترین فیلسوفان دین و از برجسته‌ترین متافیزیسی‌ها در قرن بیستم دانست. اگرچه او غالباً منتقد متافیزیک جوهر محور در فلسفه قرون وسطی بود، ولی از حیث شرح و بسط دادن فلسفه‌ای خدامحورانه و الهی (Theo Centric) بسیار شبیه متفکران قرون وسطی است.

³ David Ray Griffin

⁴ John Cobb

⁵ Ontology of becoming

⁶ Process Metaphysics

⁷ See <https://plato.stanford.edu/entries/process-philosophy/>

⁸ Becoming

⁹ Unchanging

جهان، یک جریان سیرورت و سیلان حوادث خواهد بود نه مجموعه‌ای از اشیاء. به عبارت دیگر فهم هستی بر اساس مراحل تحول و تغییر تعریف می‌شود، نه اینکه مبتنی بر امور ثابت و پایدار باشد؛ از این رو و ایتهد واقعیت را به صورت یک پویش و فرآیند می‌بیند و معتقد است که پویش اشیا، به عنوان یک اصل کلی غایی، نقش مهمی را در ارائه یک سیستم فلسفی ایفا می‌کند. او پویش را به عنوان ساختار متافیزیکی جهان دانسته و معتقد است که بر اساس این که متفکر به «پویش» معتقد باشد یا به «ثبات»، متافیزیک‌اش نیز متفاوت خواهد بود؛ کسانی که به امور ثابت باور دارند و اساس جهان را بر امور ثابت مبتنی می‌کنند، متافیزیک «جوهر» را ارائه می‌دهند و کسانی که به پویش معتقدند، متافیزیک «پویش» را مطرح می‌کنند (دهباشی، ۱۳۸۶، ۱۳۶ و ۱۵۲).

نظام متافیزیکی و ایتهدی مدیون مضامین «قوه و فعل» ارسطو و «صُور» افلاطونی است (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۰۹). او به مدد این مفاهیم درصدد است تا تصویری متغیر از جهان ارائه بدهد که در آن موجودات، همیشه در حال تحول از جنبه مادی به سوی جنبه غیرمادی (آگاهی) بوده و بدنبال آن به فعلیت می‌رسند (لکرک، ۱۳۹۱، ۹۴).

۲. مؤلفه‌های اساسی فلسفه پویشی

مبانی فلسفی و ایتهد را می‌توان در سه مورد «تحول در جوهر، پویش در هستی جهان، وابستگی و همبستگی بین رویدادها» خلاصه کرد که در ذیل به توضیح آنها پرداخته می‌شود.

۲-۱. تحول در جوهر

در متافیزیک ارسطویی، ذات عالم به‌عنوان نهادی ثابت شناخته شده و بدین ترتیب، موجودات جهان به‌عنوان جواهر ثابتی با مجموعه‌ای از اعراض و اوصاف تعریف می‌شوند که تغییرات و تحولات هستی در این چارچوب معین انجام می‌پذیرد. تفکر ارسطویی به‌ویژه در باب حرکت، به‌عنوان یکی از اصول اساسی فلسفه اسلامی متجلی گشته و غالباً تا دوران قرون وسطی به‌عنوان رویکردی برتر در این حوزه مطرح بوده است. با این حال، ورود نظریات متافیزیکی کانت به عرصه فلسفه غرب منجر به بازنگری جدی در این تفکر گردید و نظریات نوینی در خصوص حرکت و جوهر به میدان فلسفی عصر جدید وارد شد (هاشمی و مجتهدی، ۱۳۸۴، ۴۴ و ۴۵).

وایتهد در کتاب مشهور خود *سنجش خرد ناب^۱ جوهر* را -به همراه علت و معلول- تحت مقوله «نسبت» قرار داد و با این کار فلسفه جدید غرب را از فلسفه کلاسیک ممتاز کرد و پیامدهای معرفت‌شناختی و هستی‌شناختی آن در دوره‌های بعدی به وضوح دیده شد. بنابراین تغییر رویکرد در جوهر از ثبات به پویش، که مبتنی بر مقوله نسبت بود، اندیشه‌ای علیه مابعدالطبیعه کلاسیک ارسطویی تلقی شد، حتی این تحول معرفت‌شناسانه و فلسفی، فیزیک جدید را نیز تحت تأثیر خود قرار داد که نتیجه آن در پی نظریات فیزیکی «نسبیت» و «کوانتوم» به وضوح دیده می‌شود که اکنون جهان ذرات، برخلاف تصور پیشین از ایستایی، از نوعی تحول و ناآرامی درونی برخوردار است و همین تغییر رویکرد در جهان‌شناسی‌های بعدی و در اندیشه فلاسفه‌ای همچون وایتهد تجلی یافته و به‌روشنی بیان می‌کند که واقعیت و جهان هستی نه از جواهر ثابت، بلکه از حوادث و رویدادهای درهم‌تنیده و پویانده شکل گرفته است (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۸ و ۱۹).

¹ Flux of events

² Critique of Pure Reason

مابعدالطبیعه جوهر ارسطو در متافیزیک وایتهد به مفهوم پویا تبدیل شده و بر این اساس، ثبات جوهر ارسطویی جای خود را به تحول و حرکت در جوهر می‌دهد از این رو، یکی از اصول اساسی در فلسفه وایتهد، مفهوم تغییر و تحول در جوهر است. برخلاف بسیاری از فیلسوفان پیشین که بر ثبات و تغییرناپذیری جوهر تأکید می‌کردند، وایتهد به تحولی مستمر در جوهر موجودات اعتقاد دارد. وی بر این باور است که جوهر به طور دائمی در حال تغییر و تحول است و این تغییر، بخشی از ذات هستی است (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۹ و ۳۰). به عبارتی، جوهر هر چیزی همواره در حال «شدن» است و این فرایند به گونه‌ای است که هیچ واقعیتی نمی‌تواند در یک نقطه و به طور ثابت باقی بماند. این رویکرد، درک انسان از واقعیت را به چالش می‌کشد و او را به تأمل در خصوص چگونگی شکل‌گیری تجربه‌هایش وادار می‌کند.

۲-۲. پویا در هستی جهان

ارائه تبیین صحیح از مسأله «ربط ثابت به متغیر» نه تنها به عنوان یکی از مسائل دیرینه و بنیادین فلسفی در تاریخ تفکر انسانی مطرح است، بلکه این مسأله از زمان یونان باستان تا به امروز، در جریان تحولات فکری در فلسفه اسلامی و فلسفه غربی، همچنان به عنوان یک چالش جدی باقی مانده است. طی قرون گذشته، فلاسفه نظرات متفاوتی درباره ماهیت تغییر و ثبات اظهار کرده‌اند. در این میان، از نظر برخی از متفکران که تحول در هستی را اصیل‌تر از ثبات می‌دانند، جهان - و یا به عبارت بهتر «وجود» - همیشه در سیروورت و دگرگونی بوده به طوری که هر لحظه، چیزی در حال شدن و تبدیل به چیز دیگری است (ارسطو، ۱۳۸۵، ۲۵۰) و ثبات عبارت است از تحرک یک ذات، که لحظه‌ای را برای نفس بودن می‌آفریند تا «در اکنون بودن» خود را مشخص نماید و براساس همین «شدن» و خودخلاقیت است که هستی، جاودانه بوده و همچنان ادامه دارد. این نزاع در آموزه‌های الهیاتی مسیحیت نیز به چشم می‌خورد آنجا که با تکیه بر فیزیک کهن، برداشت ایستایی از جهان ارائه داده و همه چیز را به صورت کنونی‌اش تصویر می‌کنند، ولی فیزیک جدید کوانتومی، چنین برداشتی را ناصواب دانسته و بر پویایی و تبدیل ماده تأکید کرده و واقعیت را متشکل از شبکه پیوندهایی می‌داند که مانند جوهره جهان، دائماً در حال تغییر و تحول‌اند، تغییری که ناشی از ذات بعضی از ذرات بنیادین^۱ است (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۸).

همانطوری که گذشت وایتهد جزو آن دسته از فیلسوفانی است که در نسبت بین ثبات و تغییر، پویا ذاتی و درونی هستی را مبنا قرار داده و اصالت را به «تغییر» می‌دهد نه «ثبات»، چرا که در غیر اینصورت، تحول و شدن، جز نمود، چیزی دیگر نخواهد بود (باربور، ۱۳۸۹، ۱۶۰ و ۱۶۱). چنانچه قبلاً ذکر شد او با تأثیرپذیری از بحث «صور» افلاطونی و «قوه و فعل» ارسطویی، حرکت و تغییر در عالم را قبول دارد و تصویری ارگانیک از آن عرضه می‌کند، زیرا پویا و تکامل، مستلزم قوه و فعل است، به عبارت دیگر پذیرفتن پویایی و تحول در جهان، دربرگیرنده مفهوم «قوه» است یعنی اگر شیء‌ای هنوز تحقق نداشته باشد معنایش آن است که بعداً به فعلیت می‌رسد و برای رسیدن به این مرحله باید حرکت و تکاپو داشته باشد (لکرک، ۱۳۹۱، ۹۴) به نظر او اگر تغییر به صورتی لحاظ شود که براساس «پویا»، هستی واقعی تحقق پیدا کند، در این صورت می‌توان، شدن و تحول را که با فردیت نیز سازگاری دارد به عنوان ساختار متافیزیکی هستی لحاظ کرد؛ چرا که از نظر او وجود، چیزی جدا از پویایی و خلاقیت نیست (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۱). از این رو دو مفهوم «پویا و وجود» متلازم با یکدیگر می‌باشند. براین اساس، هستی یک حقیقت واقعی، با پویا مرتبط خواهد

^۱ Self-creativity

^۲ همان «اشیاء بنیادین واقعی» که جهان از آنها ترکیب یافته است (Actual entities = Actual occasions).

بود و از آنجا که سایر موجودات، از موجودات واقعی انتزاع یافته‌اند، در مسیر «شدن» قرار گرفته‌اند؛ از این رو تغییر ذاتی موجود واقعی لحاظ می‌گردد؛ بنابراین جهان لحظه به لحظه در حال نوشدگی و تغییر بوده و از این طریق موجودات واقعی به وجود می‌آیند (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۸). بنابراین می‌توان به وضوح دریافت که درک صحیح از مسأله ربط ثابت به متغیر، بستری برای تحلیل عمیق‌تر و پویاتر از هستی و وجود فراهم می‌آورد و به تعمیق بحث‌های متافیزیکی و وجودی کمک می‌کند.

وایتهد از جهان مادی و طبیعت در حال «شدن» گذر کرده و معتقد است که باید وجه ثبات عالم را به عاملی ماوراءالطبیعی نسبت داد. از نظر او طبیعت، ساختاری از فرآیندهای در حال تغییر و تحول است و واقعیت در حقیقت یک «فرآیند» است. او با تعبیر آوردن از مفاهیم «واقعیت کامل» به «آن چیزی که هست»، خود را در زمره فلاسفه سنتی قرار می‌دهد ولی از این حیث که منظور وی از آن، موجودات خاص و واقعی است که جایگزین موجود عام و مطلق در متافیزیک سنتی ارسطویی می‌شوند، از زمره فلاسفه سنتی متمایز می‌شود، بنابراین از نظر وی شرایط حاکم بر جهان را می‌توان در دو دسته قرار داد که یکی از آنها ناظر به حیث عام و متافیزیکی عالم است که جنبه هستی‌شناسانه و فلسفی دارد و دسته دیگر جنبه خاص و غیرمتافیزیکی را شامل می‌شود که رسالت علم تجربی، کشف این امور می‌باشد (شاقول، ۱۳۸۲، ۱۱۲-۱۰۶).

درواقع، غایتی که می‌توان برای فلسفه پویشی در نظر گرفت، تمسک به این ایده است که موجودات جهان به صورت ارگانیک و اندام‌وار به هم متصل و مرتبط هستند و نه به شکل مکانیکی، غیرمرتبط و بی‌روح. حیاتی که جهان‌بینی پویشی برای موجودات عالم ترسیم می‌کند از سنخ مادی است و فقط ناظر به این دنیا است و از این رو ایشان تحول و سیورورت را در عالم طبیعت تصویر می‌کند، چنانکه در جایی چنین اشاره می‌کند که در عالم طبیعت، سیورورتِ تداوم مشاهده می‌گردد، نه تداومِ سیورورت (وایتهد، ۱۹۷۸، ۵۶). وایتهد در آثار متعدد خود به مسأله پویش و تحول در عالم هستی پرداخته و بر این باور است که غایت اصلی سیورورت در کل وجود، رسیدن به موجودی برتر است. چنین تصویری نشان‌دهنده این واقعیت است که تمامی موجودات در حال سیر تکاملی و دگرگونی‌های بنیادی‌اند. وایتهد معتقد است که ادراک طبیعت به عنوان حقیقتی ایستا، درواقع امری بی‌معناست. او تأکید می‌کند که حتی در یک لحظه‌ای که به نظر می‌رسد ثابت است، هیچ چیزی در عالم وجود بدون تغییر نمی‌تواند باشد (وایتهد، ۱۳۷۹، ۱۸۳) به بیان دیگر، سیورورت جهان باید به عنوان حقیقتی اصیل‌تر از هویت جهان شناخته شود. این دیدگاه یادآوری می‌کند که اصل جدایی‌ناپذیر وجود در تغییر و تحول نهفته است، چرا که در هر سیورورتی، امری وجود دارد که در معرض شدن و تحول است (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۰۶ و ۳۳۴).

وایتهد عالم را به عنوان یک فرآیند خلاق و دائماً نوپدید در نظر می‌گیرد و بر همین اساس، وجود و پویش را به هم گره می‌زند. این دیدگاه چنین امکانی را فراهم می‌کند که جهان واقع، برساختی از فرآیند «صیوروت» و «هستی» دانسته شود که در این صورت تحقق وجود واقعی، فقط در «شدن» ممکن خواهد بود، بدین جهت وایتهد، واقعیت و هستی را نیز همچون پویش، ارگانیک و زنده می‌داند (وایتهد، ۱۹۲۶، ۹۸) در این صورت جایگاه خداوند به عنوان عامل مؤثر در نظام پویشی وی، به‌نحو بارزتری مورد توجه قرار می‌گیرد؛ زیرا او خداوند را به عنوان موجودی متحقق^۱ - بالفعل - می‌داند (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۸) که در فرآیند خلقت مرتبط بوده و بخشی از طبیعت متحول و در حال پویش است، تلقی می‌کند؛ بدین ترتیب، خداوند نیز دچار تغییر و تحول می‌شود و در شادی و رنج انسان‌ها شریک خواهد بود (هیگ، ۱۳۹۰، ۱۲۲-۱۲۴) بنابراین می‌توان نتیجه گرفت، این مباحث نشان‌دهنده یک چارچوب فلسفی عمیق و نوین درباره رابطه میان وجود و پویش است که می‌تواند درک ما از هستی را متحول سازد.

۳-۲. وابستگی و همبستگی بین رویدادها

می‌توان گفت شاید اساسی‌ترین مبنای متافیزیکی وایتهد، وابستگی و همبستگی بین رویدادها و حوادث است. این اصل تأکید دارد که هیچ‌کدام از رویدادها و پدیده‌ها به تنهایی وجود ندارند و هر یک در بستر یک شبکه وسیع از وابستگی‌ها و تأثیرات متقابل قرار دارند. در واقع، این وابستگی می‌تواند به صورت زنجیره‌ای از علل و معلول‌ها تبیین شود که در آن هر رویداد نه تنها به تأثیرات خود بر دیگر رویدادها منجر می‌شود، بلکه بازخوردهایی نیز از آنها می‌گیرد.

بحث از «رویدادها» در ابتدا با ظهور رواقیون و سپس توسط لایبنیتس و برای سومین بار به مدد اندیشه‌های وایتهد در کانون تفکر فلسفی غرب قرار گرفته است. او به شیئیت «رویدادها» اذعان نموده و بر این اعتقاد است که جهان جز برساخته‌ای از این رویدادها نیست. وی با جایگزینی مفهوم «رویداد بالفعل» به جای ماده و جوهر، به عنوان مقوله بنیادین مابعدالطبیعی، پویش را مبنای متافیزیک خویش قرار داده است، بنابراین از نظر او «واقعیت» همان رویدادهای بهم پیوسته^۲ و یکپارچه‌ای است که در هم تنیده و در ارتباط تنگاتنگ با یکدیگر هستند نه اینکه به صورت مجموعه‌ای از موجودات ایستا و منفرد و از هم گسیخته باشند (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۸ و ۱۹ و ۲۵). این مجموعه از انسجام و نظم منطقی برخوردار بوده به نحوی که همه موجودات در شبکه‌ی نظام‌مند و ارگانیک، هستی خود را در کل واحد، به صورت پویا نشان می‌دهند. بدین ترتیب در پرتو چنین نگرش اندام‌وار نظام هستی و ارتباط درونی و بیرونی موجودات، تمامی آنها به‌طور درهم‌تنیده و مرتبط با یکدیگر هستند و از این‌رو، هر موجودی ضمن حفظ فردیت خویش، بطور مستمر به خلاقیت و پیشرفت خود ادامه می‌دهد در حالی که هیچ موجودی نمی‌تواند بخاطر وابستگی به مجموعه و کل، حضور مؤثر مستقل تام و یک جانبه در کل جهان داشته و مصون از هرگونه تأثیرپذیری باشد (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۵۱).

نگاه اندام‌وار به هستی و همبستگی واقعیات (رویدادها) نسبت به یکدیگر باعث می‌شود تا پیوستگی عمیقی بین خداوند و سایر موجودات به وجود آید (شامحمدی، ۱۳۹۰، ۱۹۳) بنابراین در چنین نظام فلسفی، ضمن حفظ فردیت موجودات، از مشارکت و ارتباط بین آنها نیز سخن به میان آمده به‌طوری که موجودیت هر موجودی، در سایه نسبت و ارتباط آن با سایر حوادث و موجودات عالم و ارتباط با کل است و هر حادثه به زمان‌ها و مکان‌های دیگر غیر از زمان و مکان خود وابسته می‌شود (اکبری‌ان، ۱/۱۳۸۷، ۲۹۰ و ۲۹۱) مانند یک انسان که عهده‌دار نقش‌های گوناگونی بین خود و دیگران است. در این نگاه، هر شی‌ء‌ای عبارتست از رشته‌ای از رویداد

^۱Actuality

^۲Interconnected Events

واقعی^۱ که تشکل آنها قبل از هر چیز بستگی به روابط آنها دارد، به اعتقاد وایتهد، واقعیت، از طرفی میدان تأثیر و تأثر متقابل رویدادهاست و از طرف دیگر «خلاقیت» را عامل بهم‌پیوستگی حوادث می‌داند (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۱).

رویدادهای تحقق‌یافته و بالفعل علاوه بر اینکه با یکدیگر اتحاد دارند، محدودیت‌هایی را نیز بر هم اعمال می‌کنند. کنش و واکنش این رویدادها مبتنی بر اصل علیّت است به نحوی که هر رویداد قبلی بر رویداد بعدی و بالعکس تأثیر گذاشته و این امر باعث اتحاد و نهایتاً منجر به ایجاد «رابطه» بین آنها شده (وایتهد، ۱۳۸۷، ۴۱۱ و ۴۱۲) و تغییر نحوه رابطه طرفینی و دوسویه بین اشیاء و رویدادها نیز باعث «حرکت» می‌شود (وایتهد، ۱۳۷۹، ۱۵۷) به عبارت دیگر از نظر وایتهد، هویت مشخص هر موجودی در نظام هستی، توانایی برقراری ارتباط با غیر خود را دارد به نحوی که فردیت آن در ارتباط با غیر، از بین نمی‌رود و هر کدام از موجودات بالفعل که کل عالم را تشکیل داده‌اند از آن حیث که دارای خلاقیت ذاتی و درونی [خودآفرینی] هستند در آفرینش بخشی از هستی نیز نقش داشته و باعث حرکت و سیلان و تغییر و تحول در کل طبیعت می‌شوند (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۵). لازمه تحول ذاتی و درونی پدیده‌ها، در هم‌تنیدگی و ارتباط بین آنهاست که طبیعتاً این پیوستگی، منجر به وحدت جهان می‌شود. وحدت و همبستگی میان پدیده‌ها و عناصر مستقل، توصیفی است که می‌توان از فلسفه پویشی ارائه داد (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۳۰).

با توجه به اینکه وجود کثرات و وحدت در نظام عالم هستی به وضوح مشهود است و جهان از آن جهت که متشکل از مجموعه‌ای از واقعیات بنیادین است (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۵) کثیر بوده ولی از حیث گستردگی و شمول کلی‌اش، واحد می‌باشد. وایتهد با عنایت به همین مطلب در صدد است تا به نحوی میان وحدت و کثرت موجود در عالم و بین کثرات، یگانگی ایجاد کند، چنانچه قبلاً نیز گذشت او در بحث ربط متغیر به ثابت، بر این باور است که خداوند، منشأ وحدت بوده و عالم امکان، منشأ کثرات می‌باشد.

مفاد نظریه همبستگی این است که در عالم، کثرت وجود دارد چرا که در هر سیستم متافیزیکی باید جایگاه تغییر، شرور، بی‌نظمی و ... که نشانه‌های کثرت‌اند، لحاظ شود. از نظر وایتهد اصالت با کثرات بوده ولی کثرتی که در آن تفرّد و وحدت هر پدیده‌ای ملحوظ شده باشد (وایتهد، ۱۹۷۸، ۷۷) زیرا اگر وحدت و ثبات مبنا و اساس واقع شود، در این صورت کثرت و تغییر، بیش از نمود، چیز دیگری نخواهد بود ولی در صورتی که کثرت اصل باشد در این صورت می‌توان وحدت را هم لحاظ کرد چرا که کثرت چیزی نیست جز تکرار پدیده‌های واحد، پس وایتهد قائل به وحدتی است که لاحق بوده و برگرفته از کثرت سابق می‌باشد (باربور، ۱۳۸۹، ۱۶۰ و ۱۶۱). در حقیقت، خلاقیت رابطه‌ای تنگاتنگ با پویش داشته و مراد از آن، حرکتی است که از کثرات به وحدت انجام می‌گیرد و نتیجه آن پدید آمدن هستی جدید است که در اثر آن کثرتی نو به وجود می‌آید (وایتهد، ۱۹۷۸، ۲۹). او با تکیه بر فلسفه خویش، تلاش دارد تا از طریق تبیین رابطه میان کثرت و وحدت، انسجامی ایجاد نماید که بتواند این دو پدیده را در یک چهارچوب مفهومی واحد گرد هم آورد.

^۱Actual Occasion

^۲ از نظر وایتهد، خلاقیت یعنی اینکه در فرآیند صبرورت در جهان، آفرینش، علیت ذاتی و درونی آن بوده و هیچ عامل بیرونی این خلاقیت را به جهان نداده بلکه خودخلاق است.

۳. تأثیر فلسفه پویشی و ایتهد در شکل‌گیری الهیات پویشی

باتوجه به اینکه ویژگی بارز فلسفه جدید، متافیزیک‌گریزی بود، از این جهت وضعیت آن آشفته به نظر می‌رسید و نمی‌توانست در زمینه تبیین مسائل الهی به‌طور مؤثر یاری‌رسان الهیات باشد. الهیدانان در دوره‌های بعد شاهد چرخش نگاه دوباره برخی از متفکران همچون فلاسفه پیشاکانتی به مباحث متافیزیک و الهیات بودند، از این رو مباحث خداشناسی تجدید حیات یافت و ارائه دیدگاه‌های مختلف درباره آن شروع شد.

یکی از مسائل عمده‌ای که در چند دهه اخیر به کانون توجه فلاسفه دین‌پژوه در غرب تبدیل شده، مباحث مربوط به خداشناسی کلاسیک^۱ در چارچوب ادیان توحیدی است که بر موجودی تمرکز دارد که دارای ویژگی‌هایی همچون تجرد، متعالی از جهان، قدرت مطلق، علم مطلق و خیر محض می‌باشد. این در حالی است که در مقابل رویکرد توحیدی سنتی، رویکردهای غیرتوحیدی به‌ویژه تحت عناوین چهار دیدگاه «خدای متناهی»، «خدای فلسفه نوافلاطونی»، «همه‌خدانگاری»^۲ و «الهیات پویشی» به‌طور فزاینده‌ای در حال ظهور و بروز هستند (هیگ، ۱۳۹۰، ۱۱۶) و این تحولات نشان‌دهنده گوناگونی و پیچیدگی مباحث فلسفی و الهیاتی در عصر کنونی است که چالش‌های جدیدی برای اندیشمندان دین‌باور در این حوزه ایجاد کرده است.

الهیات پویشی که برخاسته و متأثر از فلسفه پویشی و ایتهد می‌باشد، بر این باور است که خداوند نه موجودی ایستا و فراتاریخی، بلکه موجودی پویا و در حال «شدن» است. این دیدگاه، تصویر سنتی از خداوند به عنوان موجودی کاملاً تغییرناپذیر را به چالش می‌کشد. از منظر الهیات پویشی، خداوند در رابطه‌ای دائمی و پویا با جهان و انسان‌ها قرار دارد. به این معنا که خدا، نه تنها باعث رخ دادن تغییرات در جهان است، بلکه خود نیز از این تغییرات تأثیر پذیرفته و دستخوش تحول می‌شود. آمیختگی مسأله «شدن» با الهیات پویشی این امکان را فراهم می‌سازد که رابطه میان انسان و خداوند به صورت زنده و پویا درک شود. متألهین پویشی خصوصاً و ایتهد معتقد بودند به دنبال تحولی که در ساختار فیزیک قرن هفدهم روی داد، باید در نظام متافیزیکی و جهان‌بینی نیز شاهد تغییرات بنیادین باشیم. به نظر او نه فلسفه‌دین و نه معرفت‌شناسی، بلکه نگاهی نو به مفاهیم علمی درباره‌ی طبیعت و ارتباط آن با تجربه بشری می‌تواند به عنوان جایگزین مناسبی برای فلسفه و متافیزیک متداول کنونی باشد. او از این طریق توانست بین متافیزیک و الهیات (سنتی) رابطه برقرار بکند. از نظر وی دین به تغییرات متعادل بسیار مربوط است و می‌تواند از سامانی که در طبیعت تحت عنوان «طبیعت نخستین الهی» از آن یاد می‌شود، فهمیده شود (دهباشی، ۱۳۸۶، ۱۱۴ و ۱۱۵).

و ایتهد جزو آن دسته از فیلسوفانی است که می‌خواست مبتنی بر فلسفه ارگانیکی خویش با طرح سؤالاتی در حوزه متافیزیک سنتی از جمله درباره وحدت و کثرت، ثبات و تغییر، زمان و مکان، ... نظام نوین متافیزیکی و نظام‌مند ارائه و راه حل جدیدی در برابر اندیشمندان بنهد. از این رو او مانند دیگر فلاسفه معاصر، تمام تلاش خویش را بر روی معرفت‌شناسی متمرکز نمی‌کند بلکه تحت تأثیر هگل، در صدد ارائه نظام متافیزیکی جامع بر می‌آید، بنابراین بر اساس چنین دغدغه‌ای است که اشتغالات علمی وی که ابتدا در حوزه ریاضیات و منطق متمرکز بود، به فلسفه علم طبیعت (فیزیک) سرایت پیدا کرد و در نهایت به طرح مباحث متافیزیکی ختم شد. بنابراین می‌توان گفت الهیات پویشی به عنوان رویکرد پویشی در حوزه الهیات، نتیجه وجود خلأهای متافیزیکی و الهیاتی در فلسفه جدید است که برخی از الهی‌دانان به واسطه آن در صدد جبران چنین خلأهایی برآمدند (پان‌برگ، ۱۳۸۶، ۳۹). ثمره تعامل

^۱Classical Theism

^۲Pantheism

میان فلسفه و الهیات در دوره جدید، زمینه‌ساز شکل‌گیری چنین مدل الهیاتی به ویژه در ایالات متحده شد که حقیقتاً آنگلو ساکسونی بود؛ به این معنا که بخش عمده‌ای از ساختار مفهومی خود را مدیون فیلسوفان انگلیسی زبان (نه فیلسوفان آلمانی زبان) بوده که قرابت خاصی با تجربه‌گرایی و علوم طبیعی دارد.

۴. فلسفه پویشی؛ پیوند بین طبیعت و ماوراءالطبیعه

رویکرد الهیات پویشی که به‌عنوان یکی از نظام‌های نوین تتولوژیک شناخته می‌شود، پدیده‌ای جدید و متفاوت در عرصه تفکر فلسفی و دینی به شمار می‌آید که اخیراً در آن شماری از حلقه‌های متألهان مسیحی (رایش‌ناخ و بازیجر و پترسون و هاسکر، ۱۳۷۹، ۹۷) فلسفه پویشی را به‌عنوان چارچوب مابعدالطبیعی خود اختیار کرده بودند (هیگ، ۱۳۹۰، ۱۱۶). این نوع از الهیات (تتولوژی) که به‌عنوان یکی از نمونه‌های متافیزیک منظم و دستگاه‌مند در قرن بیستم مطرح شده است، از سوی برخی از متفکران حوزه الهیات جدید مسیحی مانند ایان باربور^۱ در کتاب *علم و دین و دیوید ری گریفین* در کتاب *خدا و دین در جهان پسامدرن* دنبال شده است (دهباشی، ۱۳۸۶، ۱۴۱). چنانچه ذکر شد بعدها درباره پیامدها و تأثیرات الهیاتی پویش‌اندیشی، متفکرانی همچون چارلز هارتشورن^۲ (شاگرد آمریکایی و ایتهد) و جان کاب و دیگران به‌طور گسترده تحقیق کرده و تلاش کرده‌اند تا ابعاد مختلف این رویکرد و چگونگی اثرگذاری آن بر نظام‌های قدیم الهیاتی را تبیین نمایند. بدین ترتیب، این رویکرد جدید به‌عنوان یک تحول اساسی و تأثیرگذار در زمینه تفکر دینی و فلسفی، توجه محافل علمی و دینی را به خود معطوف کرده است.

فلسفه پویشی و ایتهد به‌عنوان یک نظریه جامع و مبتنی بر شهود و تجربه علمی، نه تنها به درک عمیق‌تری از واقعیات پیرامون ما مدد می‌رساند، بلکه می‌تواند به‌عنوان پلی مؤثر بین دین و علم عمل نماید (هاسوتیت، ۲۰۰۷، مدخل «فلسفه پویشی»). از این رو و ایتهد به رابطه بین طبیعت و ماوراءالطبیعه پرداخته است (ویتهد، ۱۹۲۶، ۹۱-۹۵ و ۸۴ و ۸۵). او بر این باور است که فلسفه می‌تواند دین را شناسایی کند و آن را تعدیل نماید. به عبارت دیگر، دین به‌عنوان یکی از داده‌های تجربی باید در چارچوب فلسفی قرار بگیرد. او تأکید می‌کند که بین علم و دین از نظر مراحل تجربه فردی تفاوت‌های عمده‌ای وجود دارد. دین بر هماهنگی تفکر عقلانی با واکنش‌های حسی به ادراکات تأکید دارد، در حالی که علم بر هماهنگی تفکر عقلانی با خود ادراکات تمرکز می‌کند. در این راستا، علم تجربیات دینی را در میان ادراکات خود می‌بیند و دین نیز مفاهیم علمی را در تجربیات مفهومی‌اش جستجو کرده و در پی ترکیب آنها با واکنش‌های حسی خاص است (ویتهد، ۱۹۷۸، ۱۵ و ۱۶).^۴

ویتهد با ارائه تفسیر پویشی از مابعدالطبیعه، به‌عنوان نمونه نادری در گستره فلسفه طبیعت معاصر شناخته شده است زیرا برای خداوند در توصیف جهان طبیعت، نقش اساسی قائل می‌باشد و چنین اندیشه‌ای قادر است با علم تجربی جدید ارتباط برقرار کند (پان‌برگ، ۱۳۸۶، ۷۳ و ۷۴). او همچنین بیان می‌کند که علم و دین نمی‌توانند به‌طور کامل از یکدیگر جدا شوند. او معتقد است علم

^۱Ian Barbour

^۲David Ray Griffin

^۳Charles Hartshorne

^۴ و ایتهد همچنین در کتاب خود با عنوان *Religion in the Making* (دین در حال ساخته شدن) ذیل بحث «*Body and Spirit*» به رابطه بین «علم و

به عنوان یک نظام تفکر سازمان‌یافته، باید واقعیت‌های خود را در زمینه‌های متافیزیکی که ترکیبی از تجارب مختلف انسانی است، تجزیه و تحلیل کند، بنابراین به دلیل ویژگی‌های سازمان‌یافته‌اش، علم در هر تفکری که به آن مرتبط می‌شود، «قوانینی» را شامل می‌شود. از نظر تاریخی، وایتهد موضوعات متعدد بین دین و علم را بررسی کرده و تأکید دارد که هر دو به طور متقابل بر یکدیگر تأثیر می‌گذارند و باید در یک چارچوب باز تجزیه و تحلیل شوند (وایتهد، ۱۹۲۶، ۳۶ و ۱۴۴).

۵. مسأله «پویش» و تأثیر آن بر رابطه بین «خدا» و «جهان»

از نظر وایتهد متافیزیک باید منسجم باشد به گونه‌ای که نه تنها مبادی و مفاهیم آن باید از لحاظ منطقی سازوار و بی‌تناقض باشد، بلکه باید قادر باشد جزئی از یک نظام یگانه‌وار مفهومی مرتبط و متلازم به شمار آید، لذا در افق الهیات پویشی، تلاش بر آن است تا جهان‌بینی مکانیکی ماتریالیستی جای خود را به درکی ارگانیک از حقیقت بدهد که این امر مرهون فلسفه ارگانیسم پویشی است (یامر، ۱۳۸۵، ۱۲۳). وایتهد معتقد است جهانی که در آن پویش و تغییر به خوبی لحاظ شده باشد و تفرد موجودات نیز در آن حفظ شود، در این صورت جهان و طبیعت بسان یک ماشین بی‌جان نیست بلکه مانند یک اندام زنده است که در آن هر سطحی از موجودات از سطح دیگر تأثیر می‌پذیرند و به سهم خود بر آن تأثیر می‌گذارند (شاقول، ۱۳۸۲، ۱۱۹) بدین ترتیب، آنچه که در نظام مابعدالطبیعی نوین وایتهد از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، ارائه یک نظام منسجم و هماهنگ از اندیشه‌ها است که به موجب آن تمامی تجارب بشری بتوانند شأن و منزلت خاص خود را در چارچوبی منسجم بیابند و در تعامل با همدیگر، خداوند، جهان و طبیعت به صورت ارگانیستی و اندام‌وار در پی غایتی مشترک یعنی پیشرفت خلاقانه جهان، حرکت کنند (شامحمدی، ۱۳۹۰، ۶ و ۷).

ادعای طرفداران فلسفه و الهیات پویشی این است که مدل فلسفی - علمی در این نوع از رویکرد توانسته است تصویری از جهان نزد علم ارائه کند که مفهوم خدا در آن برجسته بوده و با فهم علمی نیز سازگاری داشته باشد (فتحی‌زاده، ۱۳۹۰، ۵۸) در این نگرش، هر رویداد جدید به عنوان حاصل و نتیجه‌ای از گذشته آن موجود، فعالیت‌های خاص او و همچنین فعل خداوند در نظر گرفته می‌شود. این رویکرد به خداوند به عنوان موجودی برتر از جهان نگاه می‌کند. وایتهد بیان می‌کند که خدا به عنوان یک واقعیت زنده و مستقل، در هر فرآیند ترکیب می‌شود. او به طور خاص اشاره دارد که هر واقعیت به عنوان عنصر درونی خود (خدا)، شامل آرمان‌های ایده‌آل عمل می‌کند. این ترکیب به هر چیزی که وجود دارد، عمق و ارزش می‌دهد. در این دیدگاه، خدا به منزله نیرویی در جهان عمل می‌کند که از طریق آن، مقاصد انسانی به فرآیندهایی جهت می‌دهند که فراتر از منافع فردی هستند (وایتهد، ۱۹۲۶، ۱۴۲).

پویش‌اندیشان معتقدند در توحید کلاسیک، کمال مطلق، قادر مطلق، خیرمحض و ... پنداشتن خداوند باعث شده است تا خداوند چنان تعالی و استقلالی پیدا کند که مصون از هرگونه تأثیرپذیری از جهان باشد، بدان گونه که گویی ارتباط خدا و جهان، ارتباطی یک جانبه است نه دو جانبه، در حالی که الهیات پویشی بر اساس طرح یک نظام جهان‌شناسانه، قائل به تعامل همه جانبه خدا و جهان می‌باشد (شامحمدی، ۱۳۹۰، ۱۸۷) به عبارتی دیگر، متألهان در این نوع رویکرد، با اصطلاحات انسان‌واری درباره خدا سخن می‌گویند و چنان نقشی برای خدا قائلند که با ایجاد شرایطی در جهان، باعث تحول و تکامل آن می‌گردد یعنی جهان در مسیر «شدن» و تغییر قرار می‌گیرد، از این رو وایتهد متأثر شدن خداوند از رویدادهای جهان را ذات تبعی او می‌نامد (باربور، ۱۳۸۹، ۴۷۰) بدین معنا که خداوند تحت تأثیر رویدادهای جهان قرار می‌گیرد. از نظر او اعتقاد به این که «خدا جهان را آفریده است» به اندازه «جهان خدا را آفریده است» صادق است، یعنی خدا متمایز از جهان نیست بلکه به اندازه زیادی بخشی از جهان است که توسط آن متأثر شده است و زمانی که ما رنج می‌بریم، خدا نیز رنج می‌برد. این تغییرپذیری بخاطر آن است که خدا، تغییر جهان را دربردارد و بر آن مسلط است

هرچند که خدا با جهان یکی نیست، بنابراین خدا با جهان تعامل داشته و تحت تاثیر اعمالی که در جهان اتفاق می‌افتد، قرار می‌گیرد (دهباشی، ۱۳۸۶، ۱۴۱).

طرفداران مکتب پویشی به خداوند به عنوان یک وجود تکامل‌پذیر می‌نگرند و با نوعی نگاه «همه‌خدایی» خدا را در پویش می‌بینند (ایشناخ و بازیجر و پترسون و هاسکر، ۱۳۷۹، ۲۰۸). متفکران پویش‌اندیش بنابر پنج دلیل با الهیات توحیدی سنتی مخالفت ورزیده و به الهیات غیرتوحیدی (پویشی) روی آورده‌اند و خدا را متناهی می‌دانند از جمله اینکه اولاً؛ اگر خدا نامتناهی باشد، شناخت ناپذیر می‌شود. ثانیاً؛ اگر خدا نامتناهی باشد، وجودش را نمی‌توان اثبات کرد. ثالثاً؛ در صورت قادر مطلق بودن خدا، بناچار باید او را به جای مهربانی و نیکی، برحسب قدرت لحاظ بکنیم. رابعاً؛ شیء واقعی بودن خدا، همان محدود بودن او است. خامساً؛ در صورت عدم‌تناهی خداوند، باید به همان اندازه که خیر است شر نیز می‌بود (وایتهد، ۱۹۲۶، ۷۰-۷۵ و ۱۵۰-۱۵۳).

۶. پویش، خلاقیت و نظم

با توجه به اینکه الهیات پویشی در بستر مسیحیت شکل گرفته است، از این رو می‌توان آن را به‌عنوان یک برنامه الهیاتی تعریف کرد که در آن، هسته سخت سنت مسیحیت مبتنی بر باور به خداوند به‌عنوان عشق خلاق، با تجلی در حضرت مسیح، مورد توجه قرار گرفته است. وایتهد در این خصوص به دو مطلب اشاره می‌کند؛ او «محبّت خلاق» را نیروی محرکه‌ای مداوم می‌داند که انسان‌ها و جهان را به پیش می‌برد و به‌طور خاص بر تلاش برای تحقق ارزش‌های تازه در زندگی و جامعه تأکید دارد (وایتهد، ۱۹۲۶، ۸۲)، به‌عکس، «محبّت پاسخ‌دهنده» نوعی عشق است که از تجربیات و ارتباطات قبلی نشأت می‌گیرد و بر اساس پاسخ به نیازها و عواطف دیگران شکل می‌گیرد (وایتهد، ۱۹۲۶، ۱۴۲). وایتهد بر اهمیت هر دو نوع محبت در شکل‌دهی به زندگی انسان و روابط اجتماعی تأکید کرده و آنها را برای ایجاد جامعه‌ای متعادل و پایدار ضروری می‌داند. کاب و گریفین، در اثر مشترک خود، تلاش دارند تا خداوند را هم به‌عنوان منبع نظم و هم به‌عنوان «عشق خلاق و پاسخگو» به تصویر بکشند و در ادامه استدلال می‌نمایند که فلسفه پویشی مسیحی می‌تواند به‌عنوان پایه‌ای قابل اعتماد ایفای نقش کند (باربور، ۱۳۷۹، ۸۳-۸۵).

متألهان پویشی^۱ رویکردهای مربوط به خدا را دچار تحول کرده و بی‌نظمی ظاهری در فرایند تکامل را به‌عنوان مبنای تفکر جدید در باب خداوند می‌پذیرند، به گونه‌ای که خداوند را منشأ بداعت و نظم دانسته و آفرینش را به‌عنوان یک فرایند طولانی و ناتمام در نظر می‌گیرند. از دیدگاه آنان، خداوند با ممکن ساختن آزادی و بداعت، و نیز نظم و ساختار، موجب خودآفرینی^۲ موجودات منفرد می‌شود. به عبارتی، خداوند نه موجود مطلق است که با سایر موجودات بی‌ارتباط باشد و نه محرکی نامتحرک، بلکه او به‌صورت فعال با جهان تعامل دارد و بر تمامی رویدادها تأثیر می‌گذارد، هرچند که هرگز نمی‌توان خدا را برای هیچ رویدادی به‌عنوان علت منحصر به فرد در نظر گرفت. طرفداران مکتب پویشی، به جای آنکه به نقش عظیم شانس و تصادف در جهش‌های ژنتیکی ناراحت باشند یا بخواهند آن را پنهان کنند، به شکلی سازگار با وجود خداوند به تبیین آن می‌پردازند (وایتهد، ۱۹۷۸، ۱۰۱).

¹ Creative Love

² Responsive Love

³ Process Theologians

⁴ Self-creation

تفکر پویشی تلاش می‌کند تا بین طبیعت و ماوراءالطبیعه (علم و دین) پیوند برقرار کند. به همین دلیل، این رویکرد به‌گونه‌ای فیزیک جدید را با زیست‌شناسی تکاملی ادغام می‌کند و ایده‌های بی‌نظمی و انتخاب طبیعی را با وجود خدایی که از تصویر سنتی خدای ادیان فاصله گرفته است، هم‌راستا می‌سازد. برای فیلسوفان پویشی، ضرورت وجود یک فاعل ماوراءالطبیعی کاملاً روشن است؛ اما آنها نمی‌پذیرند که این فاعل، خالق جهان طبیعی باشد. بر اساس این رویکرد، جهان به عنوان جسم خداوند در نظر گرفته می‌شود و خداوند دارای ذهن و روحی است که به جسم خویش وابسته است. لذا، هم عالم طبیعت و هم خداوند به نوعی فناپذیر هستند؛ به این معنا که خداوند درباره وقایع گذشته و حال به‌طور مطلق علم و آگاهی دارد، اما نسبت به آینده که نامتعیین است، حتی او نیز اطلاعی ندارد (ناش، ۱۹۸۳، ۲۷ و ۲۸).

نتیجه‌گیری

پس از وایتهد، پژوهشگران با تحلیل و توسعه مفاهیم مرتبط، زمینه‌های جدیدی برای فلسفه پویشی ایجاد کرده‌اند. این رویکرد فلسفی با تمرکز بر مسأله «پویش» به نقد مباحث متافیزیکی می‌پردازد و نظریه‌های علمی نوین و مفاهیم جدید در الهیات را معرفی می‌کند. فلسفه پویشی تأکید دارد که واقعیت همواره در حال تغییر است و انسان‌ها باید به این پویش و ارگانیزم توجه کنند تا درک بهتری از وجود و روابط پیچیده میان موجودات پیدا کنند. پژوهش حاضر بر اهمیت تعامل میان دانش‌های مختلف و فرآیند تغییر در تمامی جنبه‌های هستی، از جمله علمی، فلسفی و دینی تأکید دارد و در عین حال نقدها و ملاحظات درباره محدودیت‌های این فلسفه و دیدگاه‌های متفاوت اندیشمندان نشان‌دهنده تنوع در تحلیل نظریات موجود است. جمع‌بندی نشان می‌دهد که نگرش پویش‌وار به هستی، یک تحولی در الهیات و رابطه آن با عالم مخلوقات ایجاد کرده و همین امر زمینه‌ساز تأملات جدیدی در این حوزه گردیده است. به همین دلیل، فلسفه پویشی می‌تواند به ایجاد تفکر نوینی در الهیات و فهم بهتر روابط میان خداوند و جهان کمک کند و ابعاد جدید و مهمی در ارتباط انسان با خدا و جهان ارائه دهد. یکی از این ابعاد جدید را می‌توان در تأثیرات فلسفه پویشی در شکل‌گیری و تحول الهیات پویشی و تداوم و تکامل آن ذکر کرد.

منابع

- ارسطو. (۱۳۸۵). *مابعدالطبیعه*، ترجمه شرف‌الدین خراسانی، حکمت.
- اکبریان، رضا. (۱۳۸۷). *سیر فلسفه در ایران اسلامی*، ج ۱، موسسه تحقیقات و توسعه علوم انسانی.
- آلستون، ویلیام پی. (۱۳۷۹). هارتشورن و آکویناس: راهی میانه، ترجمه امیرعباس علیزمانی، *مجله هفت آسمان*، ۲(۶)، ۶۵-۹۶.
- باربور، ایان. (۱۳۸۹). *علم و دین*، ترجمه بهاء‌الدین خرمشاهی، مرکز نشر دانشگاهی.
- پان‌برگ، ولفهارت. (۱۳۸۶). *درآمدی به الهیات نظام‌مند*، ترجمه عبدالرحیم سلیمانی، مرکز مطالعات و تحقیقات (دانشگاه) ادیان و مذاهب.
- توماس، هنری. (۱۳۸۲). *بزرگان فلسفه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، انتشارات علمی و فرهنگی.
- دهباشی، مهدی. (۱۳۸۶). *پژوهشی تطبیقی در هستی‌شناسی و شناخت‌شناسی ملاحظه‌ها و وایتهد*، نشر علم.
- رایشناخ، بروس و بازیجر، دیوید و پترسون، مایکل و هاسکر، ویلیام. (۱۳۷۹). *عقل و اعتقاد دینی*، ترجمه آرش نراقی و ابراهیم سلطانی، طرح‌نو.
- ربانی‌گلپایگانی، علی. (۱۳۸۶). *درآمدی بر کلام جدید*، نشر هاجر.
- شاقول، حسین. (۱۳۸۲). *تحلیل و بررسی جهان‌بینی پویشی وایتهد*، *مجله پژوهش‌های فلسفی-کلامی*، ۴(۳و۴)، ۱۰۵-۱۲۶.
- شامحمدی، رستم. (۱۳۹۰). *خداوند در اندیشه پویشی وایتهد*، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

- فتحی‌زاده، مرتضی و محمدی اصل، مهدی. (۱۳۹۰). باربور و یکپارچگی علم و دین، مجله پژوهش‌های علم و دین، ۲(۲)، ۲۶-۵۵.
- گالووی، آلن. (۱۳۷۴). ولفهارت پانن برگ: الهیات تاریخی (در مجموعه مقالات درباره «الهیات جدید»)، ترجمه مراد فرهادپور، مجله ارغنون، ۲(۶۵)، ۱۷۱-۲۲۰.
- لکرک، آیوور. (۱۳۹۱). اعیان ازلی و مقوله نسبیت در متافیزیک و آیتهد، ترجمه رضا ماحوزی، مجله کتاب ماه فلسفه، ۶(۶۱)، ۹۴-۱۰۴.
- نیکولز، ویلیام. (۱۳۷۴). بولتمان و الهیات وجودی (در مجموعه مقالات درباره «الهیات جدید»)، ترجمه یوسف ابادزی، مجله ارغنون، ۲(۶۵)، ۱۳۱-۱۷۰.
- هاشمی، محمدمنصور و مجتهدی، کریم. (۱۳۸۴). سیرورت در فلسفه ملاصدرا و هگل، نشر کویر.
- هیک، جان. (۱۳۹۰). فلسفه دین، ترجمه بهزاد سالکی، انتشارات بین‌المللی الهدی.
- وایتهد، آلفرد نورث. (۱۳۸۷). سرگذشت اندیشه‌ها، ترجمه عبدالرحیم گواهی (شرح از محمدتقی جعفری)، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- وایتهد، آلفرد نورث. (۱۳۷۹). شیوه‌های فکر، ترجمه علی شریعتمداری، دفتر نشر فرهنگ اسلامی.
- یامر، ماکس. (۱۳۸۵). خدانشناسی و نظریه‌های فیزیکی انیشتین، ترجمه شهرام تقی‌زاده انصاری، مجله ذهن، ۵(۲۵)، ۱۰۵-۱۳۴.

References

- Akbarian, R. (2008). *A Survey of Philosophy in Islamic Iran*. Vol. 1. Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Alston, W. P. (2000). Hartshorne and Aquinas: A Middle Way. Trans. A. A. Alizamani. *Haft Aseman Journal*, 2(6), 65-96. (In Persian)
- Aristotle. (2006). *Metaphysics*. Trans. Sh. Khorasani. Hekmat. (In Persian)
- Barbour, I. (2010). *Science and Religion*. Trans. B. Khorramshahi. Center for University Publication. (In Persian)
- Blattner, W. (2024). "Some Thoughts about 'Analytic' and 'Continental' Philosophy," <http://www.georgetown.edu/faculty/blattnew/contanalytic.html>
- Craig, E. (general editor), (1998). *Routledge Encyclopedia of Philosophy* (entry "Process Philosophy" written by D. R. Griffin), V.7, Routledge Press.
- Dehbashi, M. (2007). *A Comparative Study in Ontology and Epistemology of Mulla Sadra and Whitehead*. Nashr-e Elm. (In Persian)
- Fathizadeh, M. & Mohammadi Asl, M. (2011). Barbour and the Integration of Science and Religion. *Journal of Science and Religion Studies*, 2(2), 26-55. (In Persian)
- Galloway, A. (1995). Wolfhart Pannenberg: Historical Theology (In a collection of articles on "New Theology"), Trans. M. Farhadpour. *Arghanoon Journal*, 2(5&6), 171-220. (In Persian)
- Hashemi, M. M., & Mojtahedi, K. (2005). *Becoming in Mulla Sadra's and Hegel's Philosophy*. Kavir Pub. (In Persian)
- Hick, J. (2011). *Philosophy of Religion*. Trans. B. Saleki. Al-Hoda International Publications. (In Persian)
- Hustwit, J. R. (2007). Process Philosophy, *Internet Encyclopedia of Philosophy*, <https://iep.utm.edu/processp>
- Leclerc, I. (2012). Eternal Objects and the Category of Relativity in Whitehead's Metaphysics. Trans. R. Mahoozi. *Ketab-e Mah-e Falsafeh* (Philosophy Monthly Book), 6(61), 94-104. (In Persian)
- Nash, R. N. (1983). *The Concept of God*, Academe Books.
- Nichols, W. (1995). Bultmann and Existential Theology (In a collection of articles on "New Theology"), Trans. Y. Abazari. *Arghanoon Journal*, 2(5&6), 131-170. (In Persian)

- Pannenberg, W. (2007). *Systematic Theology: An Introduction*. Trans. A. Soleimani. Center for Religious Studies and Research (University of Religions and Denominations). (In Persian)
- Rabbani-Golpayegani, A. (2007). *An Introduction to New Theology*. Hajar Pub. (In Persian)
- Reichenbach, B. & Basinger, D. & Peterson, M. & Hasker, W. (2000). *Reason and Religious Belief*. Trans. A. Naraghi & E. Soltani. Tarh-e No. (In Persian)
- Shaghoul, H. (2003). Analysis and Examination of Whitehead's Process Worldview. *Philosophical-Theological Researches Journal*, 4(3&4), 105-126. (In Persian) <https://doi.org/10.22091/pfk.2003.360>
- Shamohammadi, R. (2011). *God in Whitehead's Process Thought*. Institute for Humanities and Cultural Studies. (In Persian)
- Simpson, J. A. and Weiner E.S.C. (1991). *The Oxford English Dictionary*, 2nd edition, V.XII, Oxford Clarendon Press.
- Thomas, H. (2003). *The Great Philosophers*. Trans. F. Badrei. Elmi & Farhangi Publications. (In Persian)
- Whitehead, A. N. (1926). *Religion in the making: Lowell lectures*, Fordham University Press.
- Whitehead, A. N. (1978). *Process and Reality*, Mac. Milan.
- Whitehead, A. N. (2000). *Modes of Thought*. Trans. A. Shariyatmadari. Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. (In Persian)
- Whitehead, A. N. (2008). *Adventures of Ideas*. Trans. A. Gavaahi (Commentary by M. T. Jafari). Daftar-e Nashr-e Farhang-e Eslami. (In Persian)
- Yamer, M. (2006). Theology and Einstein's Physical Theories. Trans. Sh. T. Ansari, *Zehn Journal*, 5(25), 105-134. (In Persian)
- Zalta, E. N. (2012). *Process Philosophy*. Stanford Encyclopedia of Philosophy.